

Отже, справедливо карається лише така дія, за яку людина несе відповідальність. У свою чергу, людина відповідає лише за таку дію, яку вона виконує свідомо і вільно, і яку тому можна поставити їй у провину. Якщо людина не відповідає за свої вчинки, вона не може мати ні провини, ні заслуги.

Свобода волі й відповідальності постають перед сумлінням, без сумніву, одним із ключових положень августинівської антропології. Сфера його значення достатньо широка.

Сумління – це не просто усвідомлення безпосередньої достовірності свого особистого буття. Людина відчуває й усвідомлює свою неповторність, унікальність. Сумління є моральною настановою, яка підсумовує природні, моральні задатки, і разом із тим є тією нормою, виконання якої особистість ставить в обов'язок. Сумління визначає суб'єктивне усвідомлення моральної цінності особистісної дії, будучи основою моральної свідомості. Сумління попереджає людину, що воно є „глас Божий”, і людина варта осуду. Погане сумління мучить людину, як усвідомлення особистої провини. Сумління „волає” в людині. Уся „Сповідь” сповнена подібними прикладами. Від сумління не можна втекти, бо це внутрішній суд. Перед судом сумління з'являється вся людина, у всіх своїх помилках і справах. Отже, людина, в розумінні Августина, постає як дещо субстанційне за причинністю до Вищого блага і в той же час як певна структура самосвідомості, як ієрархія моральних цінностей. Визначальною є воля, тому й віра повинна домінувати над розумом. Осягнути розумом, самоусвідомити людина може лише те, у що вірить, до чого прагне. Августин зберігає віру в силу людини, яка прагне до істини й добра. Важливою інтенцією християнської думки було прагнення виправдати історію людства через ідею добра. Протиріччя між людською істотою, створеною за образом і подобою Божою, й істотою, що несе на собі печатку першорідного гріха, задавало напруженість у пошуку внутрішньої самототожності. Одне з ключових понять, що було ініційоване досвідом християнської думки, є совість. Голос совісті вказує на недоліки й моральну недостатність людини, на гріховність її вчинків, що породжує почуття страху перед Богом. Цей страх, за Соловйовим, веде до розуміння людиною свого особистого положення у світі, до визнання його тілесної природи в якості „Житла Духу Святого”, тобто до утвердження Бога не в трансцендентальній реальності, а в його дійсності людської істоти. Через страх перед Богом людина відкривається для Нього. Соловйов допускає, що існує свобода вибору, яка властива волі. Воля, всупереч всій безкінечній визначеності добра, може здійснювати ірраціональний акт породження зла, причому з повним усвідомленням справи, а не з помилки, як стверджував Фома Аквінський.

За думкою Соловйова, витоки моралі, укорінені в абсолютному сутньому початку буття, завжди передбачають свободу морального вибору людини. Не випадково християнство бачить сутність Бога як абсолютно сутній

початок буття і всі перспективи світу у любові. Бог є любов. Він хоче правди і добра, а не зла; гармонії, а не боротьби й егоїзму. Він створив світ, щоб бачити в ньому живе повторення, а не заперечення, і світ повинен виконати це призначення. Цим визначається внутрішній зміст світового процесу, і він складається із поступового просвітлення й одухотворення у виростаючому уподібненні Божому задуму.

Перед людиною стоїть грандіозне завдання порятунку і внутрішнього освітлення світу. Любов розкриває сам зміст створення світу, згідно якого Бог – це живий вільний дух і його самовираженням є творча любов.

Література

1. Андреев В. Роза мира. – Москва, 2000. – 301 с.
2. Аббаньяно Н. Экзистенция как свобода // Вопросы философии –М., 1992. – № 8.
3. Святой Августин. О свободе воли // Антология средневековой мысли. – Т. 1. – 539 с.
4. Святой Августин. Сповідь. – Київ: Основа, 1999. – 319 с.

О.А.Більовський

РЕЛІГІЙНІСТЬ В СУЧАСНІЙ КУЛЬТУРІ ТА ОСВІТІ

В статті розглядається вплив історичних процесів, які відбуваються в сучасному пізньокapіталістичному суспільстві, на релігійну форму свідомості. Аналізується зміст основних трансформацій, які відбуваються сьогодні в сфері релігії. Розглядаються можливі наслідки впровадження релігійної складової в систему шкільного виховання та освіти в Україні.

Якщо уважно придивитися до життя сучасної пострадянської України, а також інших країн – колишніх республік СРСР, – то можна побачити тенденцію стрімкого зростання релігійних настроїв. Кількість віруючих різних конфесій та кількість релігійних громад непинно збільшується. Значно підвищилася роль релігійних організацій в суспільному житті – сьогодні політичні партії і навіть державна влада намагаються знайти підтримку з їхнього боку. Все це дає серйозні підстави говорити про своєрідний „релігійний ренесанс” в сучасній Україні.

Але чи є зростання релігійності українського суспільства позитивним фактом? Чи є відродження релігії свідченням духовного відродження? Чи треба вжити спроби впровадження релігії в шкільну практику? Необхідність знайти правильну відповідь на ці питання сьогодні є дуже гострою. Очевидно, що ця

відповідь повинна базуватися не на суб'єктивних симпатіях чи антипатіях до релігії, а на розумній її об'єктивній сутності як суспільного явища.

Класична філософська та соціологічна думка приділяла дослідженню феномену релігії досить значну увагу. Починаючи, мабуть, від Ксенофана, завдяки роботам французьких філософів-матеріалістів XVIII століття, І.Канта, Й.Шеллінга, Г.Гегеля, Л.Фейєрбаха, Д.Штрауса, К.Маркса, Ф.Енгельса, Ф.Ніцше, Е.Тейлора, Д. Фрезера, М.Вебера, Е.Дюркгейма, Г.Зіммеля, Ф.Мюллера, Б.К.Маліновського та багатьох інших дослідників, сутність релігії для сучасного людства в цілому вже не є таємницею. Нагадаймо лише деякі, загальнотеоретичні положення, які відображають загальну сутність релігії і які слід було б пам'ятати, розв'язуючи те або інше актуальне питання, яке стосується релігії.

Як відомо, релігія є історично першою формою людської свідомості. Слабкість та залежність людства є тим історичним підґрунтям, на якому вона народжується як відповідь на складні умови первісного суспільства. (Хоча сам факт існування релігії в історії людства є своєрідним свідченням його історичної слабкості, було б неправильно бачити в релігії лише одну слабкість. Як зазначав свого часу Л.Фейєрбах, релігія є формою усвідомлення людством своєї історичної слабкості та залежності, і це усвідомлення є значним кроком уперед).

Природа є першою силою, яка панує над людством на початку його історії. На початку своєї історії релігія є фантастичним (ілюзорним) відображенням саме цього факту. Фантастичність релігійного відображення світу пов'язана з тим, що, в релігійній свідомості відбувається приписування природі людських рис та характеристик – явище, яке англійський вчений-етнограф Е.Тейлор свого часу назвав анімізмом.

Перехід до класової цивілізації не відмінся, а лише змінює сутність сил, які панують над людством. Підкоряючи засобами класової цивілізації природу, людство в той же самий час все більше стає залежним від створених ним самим суспільних сил, які виходять з-під його контролю. Релігія в класовому суспільстві стає фантастичною формою відображення факту перевертання відносин між людиною та її власними силами – феномен, який в класичній філософії отримав назву „відчуження”. Останнє має бути подоланим. Відповідно, мають відійти у історичне небуття і форми його відображення в людській свідомості. З точки зору філософського розуму мала б відійти в історичне небуття також і релігія, як відчужена сфера буття людської сутності. Лише відсутність всіх необхідних історичних умов не дозволяє цій необхідності реалізуватися на практиці. Як наслідок, релігія продовжує існувати, як недійсний, але реально існуючий феномен людської історії, поза межами своєї історичної необхідності, всупереч смертному вироку філософського розуму. Її подальше існування в умовах сучасної класової цивілізації є свідченням

нерозумності людського суспільства, відчуженого характеру людської історії, стихійний характер розвитку якої є головним джерелом людських бід.

З огляду на таке складне положення релігії в межах сучасної цивілізації, було б недоцільно розглядати релігію виключно у її чистій, всезагальній формі. Релігія не є незмінною, надісторичною сутністю. Як будь-яке явище вона зазнає значних змін під впливом тих суспільних відносин, які панують на певних етапах історичного розвитку людства. Так, наприклад, релігія в умовах первісного суспільства суттєво відрізняється від релігії в умовах класової цивілізації. Релігія в середньовічному суспільстві суттєво відрізняється від релігії в умовах капіталістичного суспільства. Більш того, в межах навіть однієї соціально-економічної формації релігія зазнає значних історичних трансформацій, які суттєво змінюють її характер і змушують іноді істотно змінювати наші оціночні судження. Для того, щоб знайти науково обґрунтовану відповідь на актуальні питання сьогодення, які стосуються релігії, слід було б феномен релігії розглянути саме в контексті нинішніх історичних умов.

Очевидно, що сучасне суспільство за своєю соціально-економічною природою є пізньокapіталістичним суспільством (іноді його називають „постіндустріальним” або „інформаційним” суспільством, але така термінологія, на нашу думку, менше відповідає його природі). Це суспільство характеризується тенденцією тотального поширення ринкових відносин на всі сфери суспільного життя (буденна свідомість називає цю тенденцію „американізацією”). Розповсюдження ринкових капіталістичних відносин означає, що поступово стає все менше і менше сфер, які не були б захоплені цими відносинами. Поступово, але неминуче капіталістичною стає не тільки базис, економіка, але й надбудова – будь-яка сфера людського життя, в тому числі й релігійна сфера.

Майже 160 років тому, К.Маркс та Ф.Енгельс визначили основний напрямок впливу ринкових капіталістичних відносин на релігію. Зокрема, вони писали, що буржуазія „в крижаній воді еґотичного розрахунку потопила священний трепет релігійного екстазу” [4, 426]. І це дійсно так. Але було б помилкою вважати, що цей процес одразу завершується результатом, і влучне висловлювання класиків марксизму вичерпує суть цього питання. Релігія продовжує втрачати свою „священність”. Процес історичного розхитування релігії ринковими відносинами продовжуються й сьогодні. Він породжує безліч різноманітних форм існування релігії, які не слід було б ігнорувати в процесі сучасного наукового дослідження. Сьогодні навіть неозброєним оком можна помітити, що релігія поступово втрачає свою релігійну сутність, втрачає свої традиційні функції (наприклад, вона все більше перестає бути інструментом підтримки моральності та пояснення світу). Відповідно, вона набуває зовсім

інших, нетрадиційних, непритаманних їй функцій. Саме тому гостро постає питання: чим стає релігія в умовах сучасного, пізньокapіталістичного суспільства, які саме трансформації з нею відбуваються?

В цій площині дослідження особливий інтерес, на нашу думку, становлять праці американського філософа та психолога Е. Фромма. До речі, він стверджував, що незважаючи на зовнішні ознаки релігійного ренесансу, сучасне західне суспільство повертається до більш примітивного („ідолопоклонського” – за словами Фромма) розуміння бога. Він принципово відмовляв людині західного суспільства в здатності бути по-справжньому релігійною. Оскільки це суспільство перетворює людину на автомат, то „так само, як не можуть автомати любити одне одного, вони не можуть любити й Бога” [6, 163].

На думку Е. Фромма, в більш ранніх і більш релігійних суспільствах, таких, наприклад, як середньовічне суспільство, звичайна людина дивилася на бога, як на батька, від якого можна завжди очікувати допомогу, вона сприймала бога всерйоз, вищою ціллю її життя було „спасіння”. „В наші дні від таких прагнень нічого не залишилося. Повсякденне життя є далеким від будь-яких релігійних цінностей. Воно присвячене боротьбі за матеріальні вигоди і за успіх на ринку особистостей. Принципи, на яких базуються наші мирські турботи, – це принципи байдужості й егоїзму (останній часто називають „індивідуалізмом” або „особистісною ініціативою”) [6, 164].

Як вважає Е. Фромм, сучасне західне капіталістичне суспільство надає релігії особливих рис, які є для неї абсолютно новими. Ця новизна випливає з тих змін, яких зазнає сучасна людина під впливом механізму суспільних відносин розвиненого капіталістичного суспільства. В цьому суспільстві людина перетворилася на товар; вона сприймає свою життєву енергію виключно як інвестицію, з якої потрібно отримати якнайбільший прибуток. Вона є абсолютно відчуженою від самої себе, від людського суспільства та культури, від природи. Над усіма її потребами та бажаннями домінує абстракція володіння – принцип вартості. Все можливе багатство її людського відношення до світу зводиться до відносин корисності. Споживання стає найвищою ціллю людського життя. . . „Що в цих умовах може означати поняття Бога? – запитував Е. Фромм. І відповідав: „Його початковий релігійний зміст змінюється у відповідності з вимогами відчуженої культури, яка орієнтується на успіх. І поживлення релігії, яке спостерігається в останні часи, полягає, по суті, в тому, що віра в Бога перетворюється в психологічний механізм, який допомагає найкращим чином пристосуватися до конкурентної боротьби. Релігія разом із самонавіюванням та психотерапією допомагає людині в бізнесі. . .

Господь Бог перетворився в далекого від нас Генерального директора фірми „Всесвіт, Інкорпорейтед”. Ви знаєте, що він є, що він – режисер вистави

(хоча, мабуть, можливо було б обійтися і без нього), ви ніколи не побачите його, але визнаєте його керівництво, коли „граєте свою роль” [6, 164-165].

До речі, Е. Фромм не був першим дослідником, який звернув увагу на ті метаморфози, які відбуваються з релігією в умовах розвинених ринкових відносин. Задовго до нього видатний німецький соціолог М. Вебер звернув увагу на ті незвичні економічні функції, які виконує релігія у Сполучених Штатах Америки. В роботі „Протестантські секти та дух капіталізму” М. Вебер наводить слова одного комівожера, який пояснює причини належності прагматичних американців до протестантських церков наступними словами: „Кожен може вірити або не вірити, однак якщо я маю справу з фермером або купцем, який взагалі не належить ні до якої церкви, то я не довірю йому і 50 центів. Що змусить його віддати мені борг, якщо він ні в що не вірить?” [1, 275].

Таким чином, під впливом соціально-економічних умов пізньокapіталістичного суспільства релігія втрачає свою колишню специфічну природу і все більше стає елементом тотальної ринкової економіки. Вона повністю втрачає будь-який революційний і навіть просто бунтарський дух (по відношенню до пануючих форм відчуження), стає лише одним з елементів відчуженого світу. Те, що ми бачимо в сфері релігії, навіює не думку про її відродження, а протилежну думку про її історичний занепад. Вона продовжує існувати в сучасному суспільстві лише ціною майже повної втрати своєї самобутності, підкоряючись абсолютно зовнішнім – економічним – чинникам.

Відповідно, значно спрощуються форми існування релігії. Традиційні католицизм або православ'я стають занадто складними для сучасної людини системами вірування (вони тримаються здебільшого за рахунок політичних чинників). Їм на заміну поспішає протестантизм – більш адаптована до умов капіталістичного суспільства версія християнства. Але й протестантизм не може розглядатися як останній пункт історичної трансформації релігії. XIX та XX століття породили феномен „нетрадиційних релігій”, які в нашому столітті, очевидно, будуть відігравати значно більшу роль.

Саме виходячи з цих теоретичних позицій слід було б підходити, на нашу думку, до відповіді на питання про доцільність (чи недоцільність) впровадження релігії в шкільну практику. Прибічники цієї ідеї за допомогою релігії розраховують розв'язати деякі хронічні проблеми, які накопичилися у вітчизняній освіті за останні кілька десятиліть. Що це за проблеми? Їхнє чітке визначення може значно полегшити задачу їхнього результативного розв'язання.

По-перше, за допомогою релігії розраховують зміцнити світоглядну складову сучасної шкільної підготовки. Не секрет, що сучасна українська школа переживає світоглядну кризу. Вона непогано виконує свою функцію початкової школи, де треба навчити дитину читати, рахувати, писати. Вона

намагається також дати учневі необхідні для життя у сучасному суспільстві знання. Але орієнтація на здобування та накопичення знань, зростання інформаційної складової освіти призводить до майже повної втрати міцного світоглядного фундаменту. На жаль, школа сьогодні не формує основи науково-теоретичного мислення. Пануючий в сучасній освіті позитивізм обертається справжньою світоглядною катастрофою. І ця проблема, дійсно, потребує свого розв'язання.

По-друге, наша школа, так само, як і наше суспільство переживає хронічну моральну кризу. Саме тому, на релігію покладають надії, як на інструмент зміцнення шкільної та суспільної моралі. Саме цим, як правило, обґрунтовується необхідність впровадження в шкільну програму курсу релігійної (християнської, православної) етики.

На нашу думку, надії на розв'язання хронічних проблем освіти за допомогою релігії є марними. Вони не виведуть нашу школу з стану кризи. Релігія дійсно є по-своєму цілісним світоглядом. І слід визнати, що наявність будь-якого цілісного світогляду – це краще ніж його відсутність. Однак проблема полягає в тому, що релігія є застарілим світоглядом. Анімістичний погляд на світ, який обов'язково притаманний релігії, є історично приреченим. Вибудувати сучасну наукову картину світу на такому хиткому фундаменті – справа безнадійна. Можна скільки завгодно критикувати науку та науковий світогляд за присутність багатьох „білих плям”. Але навіть у своїй історичній відносності наукові істини є значно більш достовірними, ніж „істини” релігійні.

Тож саму проблему знаходження світоглядної цілісності шкільної освіти можна було б розв'язати більш сучасним та досконалим інструментом – науковою філософією, оскільки „філософія стоїть на тому ж ґрунті, на якому стоїть і релігія, має той же самий предмет: всезагальне, в собі та для себе суцільний розум. ... Але форма, в якій цей зміст є присутнім, відрізняється в релігії від тієї форми, в якій він є присутнім у філософії” [2, 118]. Мова, звісно, не може йти про необхідність викладання курсу філософії у середній школі. Таке зовнішнє застосування філософії не дало б позитивного ефекту. Шлях має бути іншим: освітня практика мала б засвоїти деякі важливі висновки, які філософія зробила стосовно закономірностей організації процесу пізнання.

Очевидним фактом також є нездатність релігії протистояти сучасному падінню суспільної моралі. І це не випадково. Ще І. Кант звернув увагу на те, що релігія та мораль – це дві зовсім різні форми людської свідомості, які можуть існувати абсолютно самотійно. І хоча вони часто існували поруч, між ними немає необхідного зв'язку. Так само, як релігія на ранніх етапах свого розвитку може існувати без моралі, так і мораль може цілком нормально існувати без релігії. Чим більш розвиненим стає людське суспільство і людська особистість, тим меншою є потреба в тому, щоб освячувати моральні норми та принципи

божественним авторитетом. Зауважимо також, що будь-яка, навіть найдосконаліша мораль – релігійна чи світська – не здатна врятувати суспільство, яке будує своє реальне економічне життя на засадах ринкової економіки. Більш того, ринково орієнтоване суспільство взагалі намагається відмовитися від моральних форм регуляції людської діяльності. Домінуючою стає не моральна, не релігійна, а правова форма свідомості. Остання не залишає ніяких шансів релігії. Крім одного: сучасне право має історично обмежений – буржуазний – характер і тому гостра потреба сучасної людини в соціальній справедливості не може бути цілком задоволеною цим засобом.

Таким чином, виходячи з проведеного нами дослідження, можна зробити висновок, що занадто позитивне ставлення до релігії, яке ми спостерігаємо сьогодні в нашому суспільстві, а також спроби впровадження релігії в шкільну практику є не обґрунтованим. До речі, воно не зовсім вписується і в сучасну європейську традицію, до якої ми вже не перший рік хочемо приєднатися. Відносно стабільна та матеріально благополучна Європа, яка є своєрідним острівцем „соціалізму” в бурхливому океані всесвітнього капіталізму, демонструє певну релігійну байдужість, яка неодноразово була зафіксована у багатьох філософських та культурологічних дослідженнях.

На перший погляд, таке твердження протирічить деяким нашим звичним уявленням. Але, як справедливо вказував Олександр Зінов'єв, „положення релігії в суспільстві характеризується не тільки і не стільки тим, яка кількість людей вважає себе віруючими, здійснює релігійні обряди та сплачує церковні податки, скільки тим, яку роль релігія та церква відіграють в суспільному житті і як релігійні вірування впливають на поведінку людей. З цієї точки зору, роль релігії та церкви в країнах Заходу є дуже і дуже малою в порівнянні з факторами западнізму, а поведінка людей в ще меншій мірі визначається принципами віри [3, 354-355]. Нещодавно навіть Папа Римський Бенедикт XVI був змушений констатувати релігійну байдужість сучасної Європи, коли критикував Європейський Союз за незгадування бога й християнських коренів європейської цивілізації в деклараціях, присвячених до 50-річчя заснування альянсу.

Навіть у Сполучених Штатах Америки – країні, яка традиційно, ще з часів Токвіля, вважається такою, де релігія відіграє дуже значну роль, не все так просто, як може здатися на перший погляд. Той же О. Зінов'єв писав, що „... американська релігійність є історично сформованою формою прояву феномену зовсім іншого роду, ніж релігія, а саме – ідеології. Становище тут схоже на становище монархії в англійській демократії. Це історичний курйоз – безбожна ідеологія в лицемірній релігійній оболонці. До того ж роль релігії тут (тобто у Сполучених Штатах – прим. авт.) сильно перебільшена. Якщо досліджувати поведінку людей науковими методами, результат виявиться збентежуючим: скільки б американці не молились, ведуть себе вони в значно

меншій мірі відповідно до правил релігії, ніж явно атеїстичні народи Заходу. Бог американців, як і інших западоїдів, – звичайні земні блага, які їм може дати західна цивілізація і які вони самі можуть урвати завдяки їй” [3, 354-355].

Як тут не згадати влучний вислів Л.Фейєрбаха: „У кого для бога немає іншого матеріалу, крім того, який дається природознавством, житейською мудрістю або взагалі природним поглядом на речі, отже, хто бога, наповнює лише природничими даними, під якими припускається тільки причина або принцип астрономічних, фізичних, геологічних, мінералогічних, фізіологічних, зоологічних і антропологічних законів, той повинен бути настільки чесним, щоб утриматися від імені божого” [5, 483-484].

Але сучасне людство, яке знаходиться в полоні деяких історичних ілюзій стосовно способу свого буття, виявляється нездатним на такий вчинок. Воно продовжує триматися за релігію. Для нього актуальними залишаються слова К.Маркса про те, що „релігія – опіум народу”. Вона є духовним наркотиком і відповідно – знеболюючим засобом, який життєво необхідний для існування в умовах відчуженого суспільства. Зростання вживання цього засобу повинно розглядатися як тривожний, а не радісний симптом.

Література

1. Вебер М. Протестантские секты и дух капитализма // Избранные произведения. – М., 1990.
2. Гегель Г. Лекции по истории философии. – Кн. 1. – СПб., 1993.
3. Зиновьев А. Запад. Феномен западнизма. – М., 1995.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Полн. собр. соч. – 2-е изд. – Т.4.
5. Фейербах Л. Сущность религии // Избранные философские произведения. – Т.2. – М., 1955.
6. Фромм Е. Искусство любить // Душа человека. – М., 1992.

НАШІ АВТОРИ

САВЕЛЬЄВ Віктор Петрович, кандидат філософських наук, професор кафедри фундаментальної підготовки Прикарпатського інституту ім. М.Грушевського Міжрегіональної Академії управління персоналом.

ВОРОНЮК Олександр Леонідович, аспірант кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

ПОВТОРЄВА Світлана Михайлівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного університету „Львівська політехніка”.

ЛУСТЕНКО Андрій Юрійович, кандидат філософських наук, доцент кафедри світової філософії та естетики Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, заступник декана філософського факультету.

ФАРІОН Ольга Олегівна, аспірантка кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

БЕРМЕНКО Анатолій Юрійович, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного аграрного університету.

ТУР Микола Григорович, доктор філософських наук, завідувач кафедри суспільних дисциплін Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля (м. Черкаси).

КУНЧЕНКО-ЄЛЕСИНА Валентина Іванівна, кандидат філософських наук, професор, професор кафедри соціально-гуманітарних наук та документознавства Східноєвропейського університету економіки та менеджменту (м. Черкаси).

ЗАЙЦЕВ Микола Олександрович, кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри культурології та філософії Національного університету „Острозька академія”.

ЗУЄВ Андрій Володимирович, кандидат філософських наук, старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Уманського державного аграрного університету.

ГУРКАЛО Ірина Олегівна, аспірантка Одеського національного політехнічного університету.